

بررسی چالش‌ها و فرصت‌های فضای مجازی در خانواده

استاد مربوطه : خانم جبّاری

تهیه کننده گان: فرشته بیات - نسیم احمدی - ساناز شوکت پور امجد - ریحانه بابایی

حوزه علمیه الزهرا شهرستان قروه استان کردستان

چکیده:

این پژوهش به بررسی چالش‌ها و فرصت‌های فضای مجازی در نهاد خانواده پرداخته و به دنبال آسیب‌شناسی و ارائه راهکار در این زمینه است. آسیب‌های این فضا در سه حوزه فرهنگی، دینی و هویتی مورد بررسی و تأثیرات آن‌ها بر خانواده مورد ارزیابی قرار گرفته است که شامل سست شدن بنیان خانواده، کاهش ارزش‌های اسلامی و اخلاقی، مدیریت زمان نامناسب، نفوذ به حریم خصوصی، انتشار محتواهای نامناسب، شکاف نسلی، اعتیاد به اینترنت، کاهش فعالیت‌های جسمانی، مشکلات روان‌شناختی و تأثیر منفی بر اقتصاد خانواده می‌باشند. فضای مجازی در عین حال که چالش‌هایی را برای خانواده‌ها ایجاد می‌کند، فرصت‌هایی نیز در اختیار آنان قرار می‌دهد. این فرصت‌ها شامل دسترسی به منابع آموزشی آنلاین، گفتگو و تبادل دانش، بازی‌های آموزشی، پیگیری تحصیلات فرزندان، اشتراک‌گذاری تجربیات و خاطرات و مواردی از این قبیل است. راهکارهای مواجهه با چالش‌های فضای مجازی و تبدیل این چالش‌ها به فرصت، در سه بُعد دینی - اخلاقی، آگاهی‌بخشانه، و روان‌شناختی قابل بررسی است. راهکارهای مبتنی بر دین و اخلاق شامل تقویت آموزه‌های دینی و اخلاقی در خانواده، معرفی الگوهای برتر و تقوا در فضای مجازی می‌باشند. راهکارهای مبتنی بر آگاهی‌بخشی، افزایش دانش خانواده در زمینه فضای مجازی، آموزش مهارت‌های دیجیتال، و برنامه‌ریزی موثر در مصرف زمان در فضای مجازی را در بر می‌گیرد. همچنین، ارائه راهکارهایی در زمینه تاب‌آوری، حمایت عاطفی خانواده، آموزش تنظیم هیجان، و تفکر انتقادی از جمله مؤلفه‌های راهکار مبتنی بر اصول روان‌شناختی در پژوهش مورد نظر است. نکته حائز اهمیت این است که برطرف نمودن تهدیدهای فضای مجازی و صیانت از خانواده در برابر این تهدیدات، نیازمند همکاری و تلاش همگانی خانواده‌ها، جامعه و نیز مسئولان فرهنگی و تربیتی می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: فضای مجازی، چالش، فرصت، خانواده.

مقدمه

زندگی انسان امروز چنان با رسانه عجین شده است که اگر عصر حاضر را عصر سلطه بی‌منازع رسانه‌ها بدانیم، گزافه‌گویی نکرده‌ایم. امروزه رسانه‌های ارتباطی، به‌ویژه رسانه‌های مبتنی بر فضای مجازی، دیگر از مرز گزارش حقایق و واقعیت‌ها گذر کرده و پا به عرصه ساخت واقعیت‌ها گذاشته‌اند و به تعبیر فوکویاما، دروان پسا حقیقت را رقم زده‌اند. رسانه‌ها در این دوران، سره و ناسره را به هم آمیخته و زیست جهان اخلاقی و اجتماعی انسان‌ها را در معرض تهدیدهای جدی قرار داده‌اند (رحمتی، 1396). از آنجاکه خانواده یکی از مهم‌ترین کانون‌های تأثیرگذار و درعین‌حال تأثیرپذیر در فضای مجازی است، لازم است در این باره تأملات بیشتری به عمل آمده و پژوهش‌های بیشتری انجام گیرد. از نظر کارشناسان، خانواده نیز مانند هر سیستم دیگری در معرض تهدید است. این تهدید در جامعه‌ای مانند جامعه ما جنبه عینی‌تری دارد؛ زیرا کشور ما نیز همچون دیگر کشورهای در حال توسعه، خانواده معنایی وسیع‌تر و جایگاهی والاتر دارد و کشورهای توسعه‌یافته جهت حفظ تسلط بر سرمایه‌های کشورهای در حال توسعه تلاش می‌کنند با جنگ‌های نرم‌افزاری، یا دست‌کم هدایت بنیان خانواده و آراء و عقاید جوانان این جوامع شوند (فجری و فجری، 1396).

اهمیت این تحقیق در دو جنبه به وضوح مشهود است. اول اینکه نادیده گرفتن این چالش‌ها می‌تواند به تخریب ارتباطات خانوادگی و ایجاد مشکلات جدی در جوامع منجر شود. و دوم این که فضای مجازی می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تقویت ارتباطات خانوادگی و تسهیل برخی فعالیت‌ها نیز استفاده شود. فضای مجازی به افراد خانواده امکان می‌دهد تا در اوقاتی که فاصله جغرافیایی باعث محدودیت در ارتباط حضوری می‌شود، به راحتی با یکدیگر در ارتباط باشند. از طریق فضای مجازی، نسل‌های مختلف از جوانان تا افراد مسن‌تر می‌توانند با یکدیگر تعامل باشند و از تجربیات و دیدگاه‌های یکدیگر بهره ببرند. بعلاوه افراد خانواده می‌توانند با تشویق و یادگیری از یکدیگر، فعالیت‌های مبتنی بر مهارت‌های خاص را آغاز کنند و از فضای مجازی به‌عنوان یک پلتفرم برای نقش‌آفرینی و آموزش استفاده کنند.

در همین زمینه به برخی از پژوهش‌ها که در این زمینه به انجام رسیده اشاره می‌شود. فجری و فجری در پژوهشی بیان می‌کنند در دنیای ماشینی و شهری امروز، والدین فرصت چندانی برای گذراندن وقت با فرزندانشان ندارند و سعی می‌کنند ساده‌ترین راه را برای سرگرم کردن فرزندانشان انتخاب کنند. آن‌ها ابزاری همچون تلفن همراه، رایانه شخصی و اینترنت را بدون توجه به عواقب و آثار جانبی آن‌ها، در اختیار فرزند خود قرار می‌دهند و او را در اتاق خود رها کرده تا با آن سرگرم شود. حال آنکه فرزند از نظر فیزیکی در محیط امن خانه به سر می‌برد، اما در عمل به‌وسیله این ابزار، به‌ویژه اینترنت، به دنیایی بزرگ‌تر از محیط پیرامونش قدم نهاده و با چیزهایی مواجه می‌شود که بسیاری از پدران و مادران از وجود آن‌ها آگاه نیستند (فجری و فجری،

1396). همچنین بر اساس اطلاعات مؤسسه پیو، شبکه های اجتماعی موجب دگرگونی تعامل فرزندان با والدین شده اند. بزرگواری نیز در پژوهش خود بیان می کند نداشتن رفتار مناسب و قانونمند و از همه مهم تر اخلاق مند در فضای مجازی به ارتباط میان افراد آسیب خواهد زد (حاج محمدی و حاج محمدی، 1396). در پژوهشی دیگر به این موضوع اشاره شده که آسیب های ناشی از فضای مجازی در بعد فردی رنجش های جسمی، روانشناختی و اخلاقی به دنبال دارد و در بعد جمعی موجب شکاف های خانوادگی و آسیب های جمعی می شود (دهقان منشادی و نظری، 1396).

با توجه به مطالب فوق و با عنایت به اهمیت موضوع، پژوهشگر در پژوهش حاضر بر خود لازم دید به بررسی چالش ها و فرصت های فضای مجازی در سطح خانواده بپردازد.

نظریه های مربوط به فضای مجازی در خانواده

برخی نظریه های مربوط به فضای مجازی عبارتند از:

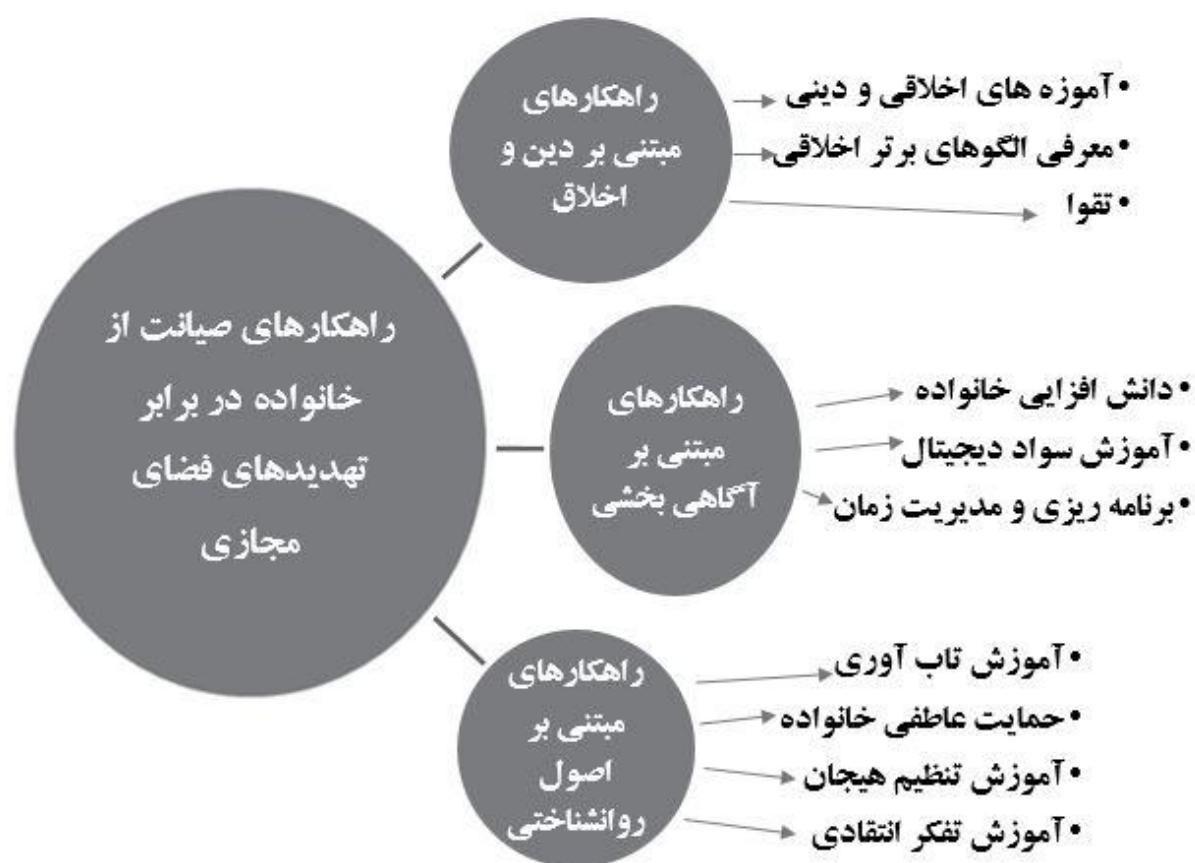
- نظریه انفجار اطلاعات: این نظریه بیان گر آن است که تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات، اطلاعات را به سرعت و با حجم زیادی در دسترس افراد قرار داده است. این انفجار اطلاعات می تواند تأثیراتی بر روابط خانوادگی داشته باشد، از جمله تغییر در الگوهای ارتباطی و افزایش امکان اختلاط تئوری با عملی.
 - نظریه تحول اجتماعی: با پیشرفت فضای مجازی، نوع ارتباطات و تعاملات انسانی نیز تغییر کرده است. این تحول ممکن است منجر به اختلافات فرهنگی و نگرش ها در خانواده شود که بر تعاملات و ارتباطات آن تأثیر می گذارد.
 - نظریه انزوای دیجیتالی: این نظریه معتقد است که استفاده زیاد از دستگاه های دیجیتالی و ورود فرد به فضای مجازی می تواند منجر به انزوای اجتماعی شود و روابط درون خانوادگی را تحت تأثیر قرار دهد.
 - نظریه شکاف دیجیتالی: این نظریه به اختلافات نسلی در استفاده از فضای مجازی اشاره دارد. افراد نسل های مختلف ممکن است نگرش ها و تعاملات متفاوتی نسبت به فضای مجازی داشته باشند که می تواند تأثیراتی بر خانواده داشته باشد.
 - نظریه انتقال تجربه: افراد می توانند تجربیات و دانش خود را از طریق فضای مجازی به اشتراک بگذارند و این امر می تواند فرصتی برای تقویت ارتباطات خانوادگی ایجاد کند (هوانگ و همکاران، 2021).
- فضای مجازی با ایجاد تحولاتی در تعاملات و ارتباطات انسانی، تأثیرات قابل توجهی بر خانواده دارد. نظریه های مذکور نشان می دهند که این تأثیرات می تواند به رشد، تغییر، یا حتی تضاد در روابط خانوادگی منجر شود. برای تفهم بهتر این تأثیرات، نیاز است که پژوهش های بیشتری در این زمینه انجام شود تا به تعاملات پیچیده میان فضای مجازی و خانواده پرداخته شود.

تحقیقات نشان داده‌اند که استفاده از اصول روان‌شناختی می‌تواند به محافظت از خانواده‌ها در برابر تهدیدات فضای مجازی کمک کند (خلج آبادی فراهانی و کیانی علی‌آبادی، 1401؛ رحمتی، 1396؛ دهقان منشادی و نظری، 1396؛ فجری و فجری، 1396؛ حاج محمدی و حاج محمدی، 1396 و ...). یکی از مفاهیم مهم در همین زمینه اصطلاح تاب‌آوری است. تاب‌آوری به معنای توانایی فرد در مواجهه با مشکلات، تنش‌ها و تهدیدات به‌گونه‌ای است که بتواند بهترین و مناسب‌ترین واکنش‌ها را انتخاب کند و از تأثیرات منفی موقعیت‌های ناخوشایند جلوگیری کند. آموزش مهارت‌های تاب‌آوری به افراد خانواده می‌تواند آن‌ها را در برابر تهدیدات و تنش‌های مرتبط با فضای مجازی توانمند کند. افراد تاب‌آور قادر هستند به‌خوبی با انتشار اطلاعات شخصی و تهدیدهای آنلاین برخورد کنند و احساس کنترل بیشتری بر تجربه‌های خود دارند. این آموزش‌ها به آن‌ها کمک می‌کنند تا در شناسایی و مدیریت احساسات، انتخاب واکنش‌های مناسب، تفکر منطقی و متعادل و همچنین مدیریت رفتارها در مواجهه با تهدیدات آنلاین مهارت‌های بهتری پیدا کنند. این مهارت‌ها باعث افزایش اعتمادبه‌نفس می‌شود (رحمتی و صابر، 1396).

یکی دیگر از سازه‌های روان‌شناختی بسیار ارزنده در زمینه توانمندسازی خانواده برابر تهدیدات سایبری، حمایت عاطفی خانواده است. حمایت عاطفی در خانواده به معنای ایجاد یک محیط حمایتی، پذیرشگر و احساس تعهد نسبت به اعضای خانواده است تا در مواجهه با تهدیدات و مشکلات فضای مجازی از یکدیگر حمایت کنند. با ایجاد این پایگاه عاطفی و حمایتی، افراد خانواده به تجربه احساس اطمینان و امنیت در مواجهه با تهدیدات مجازی دست یافته و این نوع حمایت باعث ایجاد احساس همبستگی بیشتر شده و زمینه را برای پایداری خانواده بیشتر می‌کند (بیرامی، موحدی و موحدی، 1393).

آموزش تنظیم هیجان، یک مهارت کلیدی دیگر است که به افراد خانواده کمک می‌کند تا در مواجهه با تهدیدات و تنش‌های فضای مجازی به‌صورت بهتری عمل کنند. این آموزش به اعضای خانواده کمک می‌کند که در برابر تهدیدات فضای مجازی به‌طور سالم‌تر و با کنترل بهتری واکنش نشان دهند. این آموزش شامل شناسایی و تشخیص هیجانات، تغییر تفکرات منفی به مثبت، استفاده از راهکارهای مواجهه مثبت، تنظیم فیزیولوژیک هیجانات و استفاده از مهارت‌های مدیریت استرس می‌شود. با یادگیری این مهارت‌ها، افراد می‌توانند به بهترین و مناسب‌ترین واکنش‌ها در مواجهه با تهدیدات سایبری دست یابند و از تأثیرات منفی احتمالی آن‌ها جلوگیری کنند. همچنین، تنظیم هیجان باعث افزایش اعتمادبه‌نفس، کنترل بهتر بر تنش‌ها و بهبود کیفیت تجربه‌های مجازی خواهد شد (رحمتی و صابر، 1396).

تفکر انتقادی یکی از مهارت‌های روان‌شناختی دیگر است که به افراد کمک می‌کند تا به‌طور منطقی و مبتنی بر تجزیه و تحلیل به اطلاعات نگریسته، قضاوت‌های خود را بررسی کرده و نقدهای سازنده‌تری در مواجهه با مسائل ارائه دهند. این مهارت می‌تواند به خانواده کمک کند تا در برابر چالش‌ها و تهدیدات موجود در فضای مجازی بهتر عمل کنند. فکر انتقادی به افراد کمک می‌کند تا مطالب مشکوک را تشخیص داده و بتوانند اطلاعات صحیح از غلط را از هم جدا کنند. این به خانواده کمک می‌کند تا از انتشار اخبار جعلی و اطلاعات نادرست در فضای مجازی پرهیز کنند. همچنین تفکر انتقادی به افراد می‌آموزد که منابع مختلف را مقایسه و ارزیابی کنند تا اطمینان حاصل کنند که اطلاعاتی که از آن‌ها دریافت می‌کنند، قابل‌اعتماد و دقیق است. این نوع تفکر به افراد آموزش می‌دهد که ابتدا مزایا و معایب یک اقدام را ارزیابی کنند و سپس تصمیم بگیرند. این مهارت به خانواده کمک می‌کند تا در مواجهه با تهدیدات فضای مجازی، تصمیماتی مسئولانه‌تر بگیرند. در کنار موارد ذکر شده تفکر انتقادی به افراد کمک می‌کند تا پیش‌بینی کنند زمانی که یک عمل خاص در فضای مجازی انجام می‌دهند، این عمل برای آن‌ها چه تبعاتی می‌تواند به دنبال داشته باشد (بصیریان و بصیریان، 1385).

شکل 2: مدل مفهومی مربوط به راهکارهای صیانت از خانواده در برابر تهدیدهای فضای مجازی

نتیجه‌گیری

علیرغم این‌که فضای مجازی در بسیاری از جهات مسبب رفاه و راحتی زندگی در خانواده‌ها شده است، با این حال، اخیراً چالش‌های جدی و بعضاً ترسناکی ایجاد کرده‌اند. استفاده بی‌رویه از اینترنت و فضای مجازی سبب شده محتوای نامناسب و غیرمنطقی به راحتی در دسترس کودکان و نوجوانان قرار گیرد که این امر می‌تواند به تغییر دیدگاه‌ها و ارزش‌های آن‌ها منجر شود. بسیاری از خانواده‌ها در سایه استفاده از فضای مجازی و ابزارهای فناورانه مرتبط با آن در حوزه‌های دینی، اخلاقی و هویتی دچار مشکلات اساسی شده‌اند. به عنوان مثال افزایش مصرف اینترنت و وسایل دیجیتالی منجر به کاهش تعاملات حضوری و وقت‌گذرانی مشترک خانواده شده است و در مجموع تعاملات خانوادگی را تضعیف نموده و احساس همبستگی در افراد خانواده را کاهش داده است.

جهت مقابله با این چالش‌ها، لازم است خانواده‌ها آگاهی لازم را درباره ماهیت و چگونگی استفاده از فضای مجازی به دست آورند، با برنامه‌ریزی مناسب و دقیق استفاده از این فضا را به شکل صحیح مدیریت و کنترل نمایند و با کسب مهارت‌های لازم بتوانند برنامه‌های ضروری و غیرضروری و همچنین محتوای مناسب را از نامناسب تمیز دهند. علاوه بر این، باید فرهنگ استفاده از اینترنت و رسانه‌های اجتماعی برای تقویت ارتباطات خانوادگی و به اشتراک‌گذاری تجربیات مفید ترویج یابد. همچنین، باید فضایی امن و محافظت شده برای کودکان فراهم آید تا از محتواها و تعاملات نامناسب در فضای مجازی محافظت شوند.

به عنوان کلام آخر باید گفت ایجاد توازن بین فرصت‌های ارتقای ارتباطات و توسعه فرهنگ خانواده در فضای مجازی و مقابله با چالش‌ها و تهدیدهای آن، یک چالش مهم است که نیازمند همکاری و تلاش‌های همگانی خانواده‌ها، جامعه و نیز مسئولان فرهنگی و تربیتی می‌باشد. با توجه به روند رو به رشد فضای مجازی، ایجاد تعادل میان فضای مجازی و دنیای واقعی و بهره‌وری درست اعضای خانواده از فضای مجازی، یک وظیفه مستمر و ضروری است که باید به آن توجه نمود.

منابع

1. قرآن کریم.
2. رحمتی، حسینعلی. (1396). ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی و پیامدهای اخلاقی آن. اخلاق، 7(28) (پیاپی 50)، 11-36.
3. فجری، علیرضا و فجری، محمدمهدی. (1396). راهکارهای صیانت از خانواده در برابر آسیب‌های فضای مجازی. اخلاق، 7(28) (پیاپی 50)، 84-61.
4. حاج محمدی، فرشته و حاج محمدی، سمیرا. (1396). تأثیرات اخلاقی استفاده از فضای مجازی بر پیوند زناشویی و روابط فرزندان در خانواده. اخلاق، 7(28) (پیاپی 50)، 209-224.

5. آذرخش، محمود. (1382). اختلال اعتیاد به اینترنت. فصلنامه معنا. شماره 16.
6. نوغانی دخت بهمنی، محسن؛ چرخ زرین، مرتضی و صادقی، عطیه. (1391). تأثیر فیس بوک بر کاهش سرمایه اجتماعی پیوندی در خانواده نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید.
7. بذرافشان، جواد و رفیعی کته تلخ، عیسی. (1392). بررسی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی جوانان روستایی (مطالعه موردی: دهستان بالارخ تربت حیدریه). *مجله مطالعات روانشناسی تربیتی*، 10(17): 22-1.
8. کارشکی، حسین و بیدی، فاطمه. (1392). اعتیاد به اینترنت از دیدگاه روان‌شناسی. تهران: انتشارات آوای نور.
9. اوستادی قلعه جوق، حکیمه. (1400). تبیین آسیب‌ها و تهدیدهای ناشی از فضای مجازی در تربیت دینی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر تهران و ارائه راهکارها از دیدگاه کارشناسان و مربیان پرورشی (مورد مطالعه آموزش و پرورش منطقه ۹۱). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد تهران.
10. قیصریان، محمد علی. (1392). بررسی ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی در زمینه تبلیغ دین و ارائه الگوی مناسب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام.
11. خلیج آبادی فراهانی، فریده و کیانی علی‌آبادی، فاطمه. (1401). واکاوی نقش خانواده در مصرف محتوای نامتعارف جنسی در فضای مجازی در بین نوجوانان شهر تهران. خانواده پژوهی، 18(3): 492-459. (پیاپی 71).
12. دهقان منشادی، منصور و نظری، رسول. (1396). تدوین الگوی استفاده‌ی خانواده از فضای مجازی و سایبر بر اساس نظریه‌ی داده بنیاد. فصلنامه علمی ترویجی در حوزه اخلاق، 7(28)، 131-159.
13. محمدنژاد اصل، ویدا. (1400). مطالعه پدیدارشناختی از تجربه زیسته دانش‌آموزان، معلمان و اولیا از فرصت‌ها و چالش‌های آموزش مجازی. دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل.
14. خدامرادی، طاهره؛ سعادت، فرحناز و خدامرادی، طیبه. (1393). بررسی میزان تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده (مطالعه‌ی موردی: معلمان مقطع متوسطه سازمان آموزش و پرورش استان ایلام). *مجله فرهنگ ایلام*، 15(45)، 167-155.

15. رحمتی، فاطمه، و صابر، سوسن. (1396). مقایسه تنظیم شناختی هیجان و تاب آوری در دانش آموزان معتاد به اینترنت و دانش آموزان عادی. روان شناسی کاربردی، 11(4) (پیاپی 44)، 579-596.
16. بیرامی، منصور، موحدی، یزدان، و موحدی، معصومه. (1393). ارتباط حمایت اجتماعی ادراک شده و احساس تنهایی اجتماعی عاطفی با اعتیاد به اینترنت در جامعه دانشجویی. شناخت اجتماعی، 3(2) (پیاپی 6)، 109-122.
17. بصیریان، حسین، و بصیریان، رضا. (1385). درآمدی به سواد رسانه ای و تفکر انتقادی. رسانه. فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل ارتباط جمعی (رسانه)، 17(68)، 33-50.
18. Fan, M., Huang, Y., Qalati, S. A., Shah, S. M. M., Ostic, D., & Pu, Z. (2021). Effects of information overload, communication overload, and inequality on digital distrust: A cyber-violence behavior mechanism. *Frontiers in psychology*, 12, 643981.